

ԵԶԻԴԻ ՔՐԴԵՐ

VI

Մտաւոր անանկութիւնը, վաղեմի դարերից սկսած, թողել է Եզիդիները վերայ իւր ազգունիւնը զործութիւնը. կաշկանդել է նրա մէջ յառաջադիմութեան բոլոր բազմակողմանի ձգտումները. նրա միակ ցանկութիւնը՝ կեանքի առօրեայ գոյութեան պահպանողութիւնն է և այն կամքը, որ ստիպում է նրան անպայման հպատակել ճակատագրի հրամաններին առանց քննելու և պարզ դատար անգամ կազմելու նրանց մասին:

Այն օրից, երբ Եզիդիի գաղթականութեան հոսանքը հասաւ Արարատեան լայնածաւալ դաշտը, ուր բնութիւնը սքանչելի հրապոյրներով կախարդեց նրա սիրտը, այն օրից, երբ Եզիդին Բարդոզ լեռների գեղանկար հովիտներում և հիւրասէր Արագածի կրճեր վերայ իւր բնակութիւնը հաստատեց, այդ օրից փոխեց նա իւր աւելի մեղմ բնաւորութիւնը, շրջապատուած լինելով կիսավայրերի և իւր կրօնին թշնամի մահմեդական ժողովուրդներով, ստիպուած էր անդադար կռիւներ մղել նրանց դէմ, ընդհարումներ ունենալ, գիմադրել ամբողջ ոյժով հակառակորդի կատաղութիւններին, որով զարգացաւ նրա մէջ ակամայ պատերազմական ոգին, ձիավարութիւնը, ղէնքի զործածութիւնն ու յանդուգն կամքի վստահութիւնը: Չնայելով այդ հանգամանքներին, որոնք ակամայից են զարթել նրա մէջ, այնուամենայնիւ Եզիդին որպէս տգիտութեան ստրուկ, վարչական մարմին կազմելու ոչ մի ընդունակութիւն չէ ցոյց տուել, թերեւս երկար ու ձիգ տարիներից յետոյ, երբ նա կ'ենթարկուի կեանքի արտաքին և ներքին փոփոխութիւնների: Ահաւասիկ այն գլխաւոր և անհիմն կրօնի ազդեցութիւնը, որ ստեղծել է Եզիդի ամբոխի մէջ խաւարամտութեան հիմքը և նպաստել է նրան տակաւին զուրկ և կաշկանդուած մնալ կրթական միջոցներից և զարգացումից:

Եզիդիները նուիրուած են բացառապէս խաչնարածութեան արհեստին, նրանց կեանքը հովուական է, և այդ ստեղծել են նրանց մէջ կլիմայական յարմարութիւնն ու տեղի զրուութիւնը:

Բարդոզ լեռները իրենց բազմաթիւ աղբիւրներով, խոտաւետ և գեղազուարճ հովիտներն իրենց սքանչելի և հետաքրքիր տեսարաններով, ամէն մի բոլէ պատրաստ են դէպի իրենց գրաւել ճանապարհորդի ուշադրութիւնը, աւելի վառ երևակայութեամբ

յիշեցնել Եզեմը, ուր ամէն ինչ պատրաստ է մարդկային սրտերին ուրախութիւն և հանգստութիւն նուիրելու համար: Ահաւասիկ այդ ցանկալի դրախտումն է անցկացնում Եզիդի քուրդը տարուայ երեք եղանակները, լեռնային թագաւորութեան մէջ է շնչում աղատ կրծքով, այնտեղ ջինջ և կապուտակ երկնակամարին մօտիկ սարերի վերայ է ծնւում Եզիդի մանուկը, նրա որբանը կանաչ մետաքսանման խոտն է, իսկ վերմակը՝ թարմ և կենսատու օդը:

Խաշնարածութիւնը մարմնացել է Եզիդիներէ մէջ ինչպէս մի սուրբ դործ, նախնի ժամանակից ֆնացած Աստուծոյ հաճելի մի պարապմունք և արդարներին յատուկ բաժին ու ժառանգութիւն:

Եզիդին ամենայն սիրով և ոյժով տիրապետել է խաշնարածութեան արհեստին, բաւական ընդարձակել է իւր սեպհական ջանքերով այդ ճիւղի մշակութիւնը, առաջնորդուելով կեանքի փորձերից:

Խաշնարածութեան կարգ ու կանոններին հմուտ է, այնպէս որ խաշնարած հովիւը ոչխարի իւրաքանչիւր շարժմանը խորհրդաւոր նշանակութիւն տալով, գուշակում է նրա դրութիւնն ու ցաւը, եղանակի փոփոխութիւնը և պատահական քամիների անկանոն հոսանքը:

VII.

Խաշնարածութիւնը Եզիդի քրդի բնաւորութեան մէջ արմատական է: Կաթի հետ փոքրիկ մանուկը ընդունում է հովուական կեանքի քաղցր տպաւորութիւնները. իսկ ծնւած օրից, երբ առաջին անգամ աչքերը բաց է անում, իւր շրջապատը միայն ունի ու գառն է տեսնում, որոնց քուրդ մայրը իւր զաւակից աւելի է խնամում, փաշիւայում, սիրում, համբուրում նրանց անմեղութիւն արտայայտող աչքերը, և այդչափ գուրգուրանքն ու փաղաքշանքը ոչ թէ նրա համար, որ նրանցից է ստանում իւր կենսական ապահովութիւնն ու ապրուստը, այլ նրա համար, որ այդ արդարները Աստուծոյ սիրելի կենդանիներն են, նրանք միամիտ, անփնտառ ու անմեղներ են, որոնց համար Յիսուս քաղցրութեամբ ընդունեց այրի մէջ ծնուել և հովիւներին երևալ: Եզիդին հաւատարիմ է օտարի ծառայութեան մէջ, և ցոյց է տալիս անպայման հնազանդութիւն, անկեղծութիւն և ժրջանութիւն, որոնք ինչպէս բնորոշ յատկութիւններ Եզիդու ուղղութեան և ոգւոյ մէջ մարմնացած սովորութիւններ են համարւում: Եզիդին իւր խոստումն ու ուխտը դրժել չգիտէ, նրա պատասխանն է այն կամ ոչ: Հաւատակ դէպքում այդպիսին ամենաթոյլ և արհամարհուած էական է համարւում ցեղի և ամբողջ ժողովրդի առաջ:

Այդ բոլորովին տգէտ և մտաւորապէս խաղառ սահմանափակ տարրը ունի և իւր հոգեկան ասարժանութիւնները, որոնց գործադրութիւնը համարուում է ինչպէս արտայայտութիւն բարեարտութեան և խղճի, առանց դադարի կազմելու, թէ նրանք կարող էին լինել Քրիստոսական պատուէր կամ հին դարերում քարոզուած Մովսիսական օրէնք։ Եղիշիները մէջ ամենախիստ օրէնք է համարուում, պարտք տալ ուրիշին, բայց տոկոս չհաշուել, մուրհակ չառնել, այլ դրանց փոխարէն միայն գործադրել ազնիւ խոստումն։ Եղիշին հիւրասէր է և հիւրասիրութեան պայմանները անթերի կատարելու համար մեծ հոշակ է ստացել։

Մարդասիրութիւնը՝ ինչպէս իւրաքանչիւր անհատի հոգւոյ և զգացմունքների արտայայտութիւն, գտնուում է մարդկութեան ընդհանուր ճիւղերի մէջ աւելի կամ պակաս գործադրութեամբ, իսկ Եղիշիների մէջ նա սահմանափակ է և վերապահուած է առանձնապէս սոսկ իրենց ցեղի համար, օգնել, աջակցել միմեանց, ապահովել ընկածին նիւթական կերպով։ Եթէ բնութեան արհաւիրքների և կամ գանդաւան անյայտողութիւնների պատճառով անանկանում է որ և է անհատ, զրկւում է իւր միակ ապրուստից՝ ոչխարի հօտերից, այդ ժամանակ հասնում են օգնող ձեռքեր, ծանօթ թէ անծանօթ, իւրաքանչիւրը իւր կարողութեան չափ բաժին է տալիս կարօտեալին, որով նա կանգնում է իւր ընկած գրութիւնից։

Եղիշի ազգաբնակչութեան զգացմունքների ամենաախուր և մռայլ կողմն այն է, որ մարդասիրական զգացումը իւր որոշ սահմանակէտն ունի, բացառապէս իւր ցեղի և արեւակցի համար վերապահուած, իսկ օտար տաւրի և անհատի համար ցոյց տուած նրանց մարդասիրութիւնը զանալան հաճոյքների և շահախնդրական ձգտումների բուռն հետեանք է։

Կեանքի և կեցութեան անհրաժեշտ պայմանները, շրջապատող բնութեան ներգործութիւնը, ամեն կերպ ազդում են ժողովրդի տնտեսական դրութեան, հասարակական բարքերի և զգացմունքների վերայ։ Խաշնարածութիւնը, որ իւր մեզմ ծաւալով լեռնային եղանակի և խոտաւէտ հովիտների արգասաւոր ծնունդն է, զարթեցրել է սարերի որդիների, պարզամիտ հովուի մէջ հոգեկան զգացմունք արտայայտող գլխաւոր ոյժերից մէկը—երաժշտութիւնը։

VIII.

Երաժշտութիւնը՝ լեռնական ամբոխի հոգւոյ ընկերն է, որի սահուն ելեէջների մէջ բնութեան հարազատ զուակը անցեալի քաղցր տպաւորութիւններն է յիշում, իսկ նրա սուր արձագանք-

ների ազդեցութեան տակ վարկենական արագութեամբ քուրդ Հասօն թռչում է, սլանում դէպ պատերազմի դաշտը, բորբուքում է նրանում վրէժխնդրութիւնը, նախնի դիւցազուններն է երեւակայում և կրկին մեղմանալով, սրտի անչափ գոհունակութեամբ վերանում է դէպի անմահ բնութիւնը, դէպի կապոյտ երկինքը, և իւր հոգւոյ անչափ շնորհակալիքն է յայտնում նրան: Հասօն երգում է, նստած կաթնահամ և քրքշուն աղբերական մօտ, նա նայում է ցած դէպի խոր անդունդը, ուր հազիւ երևում են արագաթռիչ եղնիկները, նա յառում է իւր սև ու թանձր ընչացքներով ծածկուած աչքերը դէպի վեր լեռնային սրածայր գագաթները, որոնցից դեռ նոր է խոյս տուել գիշերային մթութիւնը, և ուր առաջին անգամ արևի ճառագայթներն են ողջունում: Հասօն երգում է, իսկ Օղմանը եղանակում է հեշտալուր սրնգի վերայ. նրանց առաջ ցրուած են ոչխարն ու այծը, որոնք արածում են ցօղապատ արօտներում ընդարձակ տարածութեան վերայ սրնգի կախարդող տպաւորութեան տակ: Այդ պարզամիտ կենդանիները այն աստիճան ընտելացած ու սիրահար են սրնգի գեղգեղանքներին, որ նրաներդաշնակութեան մէջ գտնում են իրենց բաւականութիւնը և եղանակի համաձայն շարժւում են դէպի առաջ կամ յետ:

Շրաժշտութիւնը, ինչպէս հոգեկան զգացմունք արտայայտող մի արուեստ, ընկերակցում է լեռնականին նրա միայնութեան մէջ, նրա հոգւոյ և ջղերի վերայ տիրապետում է ամբողջ ոյժով, այնպէս որ երգելու ժամանակ այլայլւում է նրա դէմքը, դողդոջում են նրա սև ու հաստ շրթունքները, գլխարկը (պէճ) թէքւում է դէպի ականջի մի կողմը, գլուխը կիսաբաց, աջ ձեռքն ականջի վերայ դրած, բարդում է ճակատի վերայ արիական ակօսները, իսկ նրա դուրս ցցուած աչքերի մէջ նկատւում են վրէժխնդրութիւն, յանդուգն կամք, բարկութիւն և հոգեկան զանազան զգացմունքներ, նայելով թէ երգի բովանդակութիւնը, իմաստը ինչ գործողութեան կամ դէպքի վերաբերութեամբ է:

Քրդական երգերը կապուած են նրանց կեանքի հետ, նրանք երգում են սրտի և հոգւոյ զգացմունքով, իւրաքանչիւր երգիչ և երգում է և պահպանում է եղանակի կանոնաւոր ձայնառութիւնը:

Քրդական երգերը ընդհանրապէս ժողովրդական են և երեք կարգի բաժանուած: Առաջին և երկրորդ կարգի երգերն անցեալ հին ժամանակներին են վերաբերում, որոնք բովանդակում են վառ մտքեր, և ստեղծագործութիւններ նուիրուած դիւցազանց գերագոյն արիութեան և ժամանակակից հերոսների քաջագործութեանց. իսկ երրորդ կարգի երգերն արտափայլում են լեռնականի ներկայ վիճակն ու դրութիւնը, նրա սիրային աշխարհի հետ ունեցած հակումները, նրա բնաւորութիւնն ու կեանքը իրենց բոլոր

տխուր և ուրախ պատկերներով:

Սրտաբուլիս և եռանդալից երգերի մէջ Հասօն չի մոռանում իւր նախնեաց հերոսական փառքերը գովաբանել, անմահացնել նրանց դէպի հեռուն, դէպի բազմաստուածութեան աշխարհը, ուր Արամազդն է գերագահում, ուր Շամուր (արև) իւր բոլոր կենսատու ոյժերով շնորհում է համայն երկնային բնութեանը առատութիւն, բուսական և կենդանական առարկաներին աճեցողութիւն և կեանք: Քուրդը պատերազմ է գնում և երգում է հետեալը, որ մէջ ենք բերում թարգմանաբար.

1. Մէգ և մառախուղ լեռները պատել,
Սև սև ամպերը շանթեր արձակում,
Սարերի գլխին թշնամին կանգնել,
Անհամբեր սրտով մեզ է սպասում:
2. Նա չէ կշտացել անթիւ զոհերով
Իմ եղբայրների, անմեղ քոյրերի,
Այդ նախատինքը սրբել արիւնով
Այս է նպատակ իմ միակ սրտի:
3. Թո՛ր, իմ նժոյգ, թո՛ր, սլացիր
Այնտեղ, ուր քաջաց արիւնն է կանչում,
Հովիտներ, ձորեր, շուտով դու անցիր,
Հասի՛ր, իմ նժոյգ, անվախ, անտրտում:
4. Թո՛ղ այնտեղ քաջից ես մեռնեմ սրով,
Թո՛ղ տաք գնտակը անցնի իմ կրծքից.
Ես կենդանի եմ յաւիտեան հոգով,
Երբ չար թշնամուն զրկեմ ես կեանքից:
5. Ահա իմ կտակն, սեւթոյր նժոյգ,
Քեզ եմ աւանդում, դու լաւ պահպանիր,
Երբ ես քեզ կը տամ իմ վերջին բարեւ,
Տուն հասի՛ր շուտով, ու այսպէս խօսի՛ր:

IX.

Քուրդը մեռնում է. նրա թաղման հանդէսը կատարում են սովորականի համեմատ, հասարակ կերպով, կրօնական մասը շատ թոյլ է և համարեա ոչինչ չկայ, բացի մի երկու կարճ և անգիր՝ աղօթքից, որ լռելեայն մրմնջում է Շէյխը գերեզմանի վերայ: Իսկ հանգուցեալի մայրը, իւր ազգական և բարեկամ կանանց հետ շրջապատած ննջեցեալի գերեզմանը տխուր և բարձր ձայնով երգում է, թւում է մի առ մի իւր որդու գործերը, նրա բնաւորու-

թիւնը, նրա առանձնակի յատկութիւնները և նրա կեանքի ախուր և ուրախ կողմերը: Երգում են կանայք յաջորդաբար և մէկը միւսին ձայնակցելով, իւրաքանչիւրը իւր զգացումն է արտայայտում իւր սեպհական, ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններով: Ահա մի պատկեր քրդական սովորութիւնների մէջ, որ յիշեցնում է մեզ նահապետական դարերի սգացող և ողբասաց լալիաներին:

Մեծ նախաախնք է քրդուհւոյ համար, եթէ նա չէ երգում իւր ամուսնոյ մահը, չէ ողբում նրա անդառնալի կորուստը և չէ յօրինում նրա բնաւորութեան յատուկ առանձին մի երգ: Նա երգում է մեկամաղձոտ տպաւորութեան տակ. նրա ձայնը նուրբ է և թրթրուն, որի ալիքանման տատանուող ելնէջների մէջ նրա սիրտն ու հոգին՝ իւր ամբողջ կարողութիւնով կարելի է նկատել. իսկ դէմքի ամենաթեթեւ շարժումը, երկնագոյն աչքերի վարկեանական բաց-խփիկ նայուածքը նրա դէմքի վերայ արտացոլում են գեղեցկութեան չքնաղ տիպարը: Նա երգում է.

1. Դու լռում ես, սարի որդի,
Սև հողի տակ միայնակ,
Շուտ մոռացար անհուր եթեր,
Պարզ լաղբիւրներ սառնորսով:
2. Կուռօներդ անհայր թողիր,
Խեղճ, անտէրունջ գառնուկներ.
Ես պիտ կրեմ ամէն զրկանք,
Թող կուրանան իմ աչեր:
3. Սէր, փայփայանք շուտով մոռցար՝
Ձերմ համբոյրներ ամուսնուդ,
Յուրտ գերեզման շուտ գրկեցիր,
Թողիր կարօտ սիրուհուդ:

Սրանով միայն չէ բաւականանում Եզիդի քրդուհին. նա յիշում է իւր ամուսնոյ կեանքի այն գծերից, որոնք պարունակում են քաջագործութիւններ թշնամի ախոյեանների դէմ, անվերջ սիրտ լեռնային գաղաններին դիմադրելու, և այն ամէն փառաւոր յատկութիւնները, որոնք բացառիկ հերոսների հոգւոյ առանձնակի յատկութիւններն են կազմում:

Աչէն, լեռնային այդ անմեղ ոգին, ողբում է իւր ապագայ բաղդը, ձակատագրի պատրաստած սև օրերը սրտի անվերջ մըրմունջներով, փարում է գերեզմանի շուրջը դառն կսկիծներով և երկու այտերը սառը հողին քսելով իւր այրուած սրտի կարօտն ու հոգւոյ անհուն բաւականութիւնն է ստանում: Աչէն, չոքած անշունչ գերեզմանի առաջ, խոստովանում է իւր սխալանքը, եթէ

կրք և իցէ մեղանչել է ամուսնական պարտականութեանց դէմ, իւր անհամեստ և անհնազանդ վարմունքով վիշտ և ցաւ է պատճառել նրան, խոստանում է ցկեանս հաւատարիմ մնալ, ուխտում է չկորցնել նրա յիշատակը և այնուհետև համբուրելով նրա գեղմանը, տալիս է իւր վերջին հրաժեշտը և յուզարկաւորում է դէպի յաւիտենականութիւն:

X.

Հարսանեաց հանգէսները Եզիդիների մէջ աւելի պարզ կերպով են կատարւում քան թէ մեր հայ գիւղական ամբոխի մէջ. հրաւիրեալները լինում են ամենամօտ ծանօթներն ու բարեկամները, որոնք մասնակցում են հարսանեաց ուրախութեանը իրենց առատ պարգէններով ու նուէրներով:

Առանձնապէս կամ զոյգ զոյգ պարելու սովորութիւն չկայ թէ արական և թէ իգական սեռի մէջ. նրանց խաղը օղանք մի շրջան է, որ կոչւում է կլոր պար (գեօլընդ): Այստեղ քրդուհին իւր կատարեալ զարդարանքով է յառաջ դալիս, նրա երկար պարանոցը ծածկուած է թանկագին մանեակով, որին շրջապատում է փայլուն սև և դեղին սաթերի շարուածքը. ճակատի վերի մասը՝ ամբողջ երկարութեամբ շարուած են ոսկեայ կամ արծաթեայ կիսալուսնաձև դրամներ, որոնցից կախուած են ոսկեայ նուրբ շղթաները երկու կողմից մինչև ախանջները: Դժի արտաքին մասի վերայ դրուած է ոսկեայ գլինթ, (խրզում, զարաֆիլ, թանայ) կապոյտ փրփուզայով, իսկ ճակատի մէջ տեղը, արհեստական կերպով հնարուած, նախշած գունաւոր պիսակներ, որոնք հեթանոսական դարու աստուածուհիներն են յիշեցնում, աւելի գեղեցկութիւն են տալիս գէմքի գծագրութեանը:

Իւրաքանչիւր քրդուհի՝ եթէ ոչ երկու, գոնէ ձեռքի մէկ դաստակը պէտք է կապած ունենայ ուլունքներ և ապարանջան նոյն իսկ հասարակ մետաղից: Երկար բաձկոնակի վերայից հագնում են թանկագին թելերից ասեղնագործած պարիզօտ երկնային զանազան լուսաւոր մարմինների ձևակերպութեամբ: Ձեռքի մատները գոյնզգոյն ակներով մատանիներ շարուած. ոլոգները նոյնպէս ուլունքներ կապած:

Տղամարդկանց տարազը նոյն է ինչ որ մահմեդական քրդերինը, տղամարդկանց մէջ քաջը նա է համարւում, ով թիկունքի ու երկու բազուկների վերայ կարած ունի Շէյխից կամ Մոլլայից օրհնուած և գրուած թալիսմաններ (աղօթից թղթեր), որոնք իրենց հրաշալի զօրութեամբ պահպանում են թշնամույ սրից ու զնդակից կռուող հերոսին:

Հարուստները զլխարկներ լերայ փաթաթում են նուրբ մետաքսից գործուած թաշկինակներ փայլուն և գունաւոր ուլունքներով զարդարած, ձախ կողքից կախուած են կեռ դաշոյն և վահան, որոնցով պաշտպանուած է թշնամիներէց:

Եզիդի և Մահմեդական քրդուհիները զանազանուած են միմեանցից արտաքին հետեւալ նշանով. մահմեդական քրդուհին պարտաւորուած հագնուած է կարմիր գոյնով կտորից վարտիկ, իսկ Եզիդի քրդուհին սպիտակ կտորից, որը մաքրութեան և արդարութեան նշան է:

Կլոր կոշուած պարերը կատարուած են ընդհանրապէս շատ ծանր և տխուր եղանակներով. իսկ պարերգները, որոնք առանց փողի են լինում և կոշուած են թըռոցքի, երգում են տղամարդիկ և օրիորդներ, փոխ առ փոխ, որի ժամանակ յառաջանում են մրցումներ պարզ բանահիւսութեամբ և շատ անգամ այնպիսի ստեղծագործութիւններ, որոնք արտայայտուած են կծու և դիմառնական նախադասութիւններով: Այդպիսի բովանդակութեամբ երգուած պարերգները ըստ մեծի մասին թիթե են և շարժիչ, սմփոփուած սիրային զգացմունքներով: Քրդերը պարում են և «պարկպըզուկ» կոշուած գործիքի եղանակով, որը պատրաստուած է ամրոցձապէս կաշուից և մի մատնաչափ եղէզից, որի վերայ նշանակուած են ձայնահան ծակեր. երբ պարկը լըցւում է ամրոցձապէս օդով, ուռչում է և ընդունում է ստամոքսի ձև:

Հարսանեաց հանդէսների ժամանակ, որպէս զուարճութիւն, մեծ տեղ են բռնում ձիարշաւն ու մականախաղը, ուր ասպարէզ է գալիս խրոխտապանծ երիտասարդը, արծաթեայ դրամներով և շղթաներով զարդարուած ձիով յառաջ է անցնում, շարժում է տէգը, ձգում և բռնում, իւր ախոյեանն է փնտռում: Իսկ միւս կողմում միմեանց հակառակ մարտակիցները սրով ու վահանով, մեծ ճարպիկութեամբ վեր ու վայր թռչում, իրարու ոյժը խորամանկութեամբ հափում, հափչըփում, գետին տապալել, յաղթել են ուղում: Այս ուրախատիթ տպաւորութիւնների տակ հանդիսատեսները չեն զլանում մէկ մէկ բաժակ գինիով հաբսն ու փեսայի կենացը մաղթել: Հարսանեաց երրորդ օրը լրանում է, իւրաքանչիւր հրաւիրեալ իւր բերած ընծան կամ նուէրը հարսին ու փեսային տալով՝ հեռանում է մեծ շնորհակալութեամբ քաղցր և ուրախ ազդեցութեան տակ:

XI.

Զանազան հասարակութեան և զանազան ժողովրդի մէջ արտաքին աշխատութիւնն ու պարապմունքը աւելի պարզ կերպով

ենք բնորոշում նրա տնտեսական գրութիւնը և նրա ապրուստի առօրեայ վիճակը:

Եզիզի ժողովուրդը իւր կղզիացած կեանքով չունի առնչութիւն ոչ մի աշխարհի և ոչ մի տարրի հետ, նրա միակ փրկութիւնը հոգևոր աշխարհում դիւական մոլորութիւնն է, իսկ երկրաւոր կեանքում՝ խաշնարածութիւնը: Եզիզին չունենալով արտաքին յարաբերութիւն օտարների հետ, անծանօթ են նրան առևտրականութիւնը, արհեստն ու գիտութիւնը, նոյնիսկ կեանքը իւր բազմակողմանի պայմաններով. նրա սրտի ուրախութիւնը և յուսոյ միակ յենարանը հովուական կեանքն է:

Ահաւասիկ մի պարագմունք, որով ապրում է լեռնական քուրդը և ապրեցնում է իւր հետ ամբողջ ընտանիք: Քուրդ տղամարդը իւր արտաքին սահմանափակ աշխատութիւններն ունի, մի քանի եզներով կարաւան գնալ, տան համար հարկաւոր եղած ծանրութիւնները գրսից ներս բերել, ջրաղաց գնալ ալիւր բերելու համար, ցերեկները ոչխարներ արածեցնել, իսկ գիշերները նրանց պահպանութեան վերայ հսկել, ասա տան ամենածանր աշխատութիւնները, որ կրում է իւր ուսերի վերայ քուրդ տղամարդը:

Անպակութիւնն ու գողութիւնը քրդի բնաւորութեան յատկանիշն է համարում, շատ ամօթ և նախատինք է այն անհատի համար, որ գողանալ չգիտէ, այդպիսին մեղանշում է Եզիզիների կրօնական օրինաց և սրբութեան առաջ, այդպիսին կին առնելու իրաւունք չունի, որովհետեւ նա՝ ով գողութիւն անել չգիտէ, կին պահելու կարողութիւն ես չի ունենայ և ոչ իսկ աշիր¹⁾ կոչուելու արժանաւորութիւն:

Եզիզին, գողութիւնը՝ որպէս արդարութիւն ընդունելով, բացատրում է հետեւեալ կերպով. «Երբ հրէաները խաչում էին Յիսուսին, եզիզի կրօնաւորներից մէկը գողացաւ Յիսուսի աջ ձեռքի զամբը և պահեց իւր մօրուքի խիտ մազերի մէջ, ազատելով խաչուողին տանջանքից»: Այդ հիման վերայ եզիզին պարտաւորուած պէտք է և գողանալ գիտենայ և մօրուք ունենայ: Եզիզին կողոպտել գիտէ, իսկ սպանել հազուադիւս գէպքերում կպատահի:

Տնային տնտեսական վիճակի բարւոքումը ամբողջովին կանանց լուրջ հսկողութեան և խնամքին է ենթարկւում, այստեղ տղամարդի լիազօրութիւնը իսպառ կորչում է, ասպարէզ է գալիս աշխատաւոր տնտեսուհին իւր եռանդուն բնաւորութեամբ, դառն ու մաքին, կովերն ու այծերն ամէն կերպ իրենց հնազանդու-

1) Քաջ, դիւցազն:

Թիւնն են ցոյց տալիս նրան, ճանաչում են նրա քաղցր ձայնը, սիրալիր և անմեղ աչքերով արտայայտում են իրանց սէրն ու պատրաստակաւութիւնը դէպի նա, կթել, մածուն, իւղ պանիր պատրաստել և գոհանալ նրանցով:

Առաւօտեան դեռ ևս քաղցրիկ արեւը հորիզոնի վերայ չբարձրացած, դեռ փայլիլուն լուսաբերը իւր կրակոտ բոցերով ջինջ երկնակամարի վերայ չերկցած, ժրաշան տնտեսունին (կավանի) շուտով վեր է կենում, կարմիր գոգնոցն առջևը կապած, նախօրուանից պատրաստած մածունը հարում է, մեծ կաթսաներով կաթ է տաքացնում, արթնացնում է տան միւս անդամներին, իւրաքանչիւրը իւր սեպհական գործն է սկսում, առանց մէկը միւսի պարապմունքին միջամտելու:

Աշխատութիւնը իւր բոլոր գծաւարութիւնով մխիթարում է կառավարիչ տնտեսունուն, յոգնածութիւն, չարչարանք նեղութիւն, ամէն ինչ հեռանում, չքանում են նրա սրտից, երբ իւր պարտականութիւնները անթերի կատարում է, երբ իւր տնային աշխատութիւնները կանոնաւոր կերպով են յառաջ գնում: Խաղալը բուրդ է գլուխ երկաթէ սանդերքի վերայ, Ջահէն մաքրում է նրանց և բրդի շերտերը առանձին միմեանց վերայ է դարսում, իսկ Աշէն, որ իւր քոյրերի մէջ ամենից մեծն է, բրդից թելեր է մանում և ամէնքը միասին գործում են զանազան ձևերի կապերտներ, փալասներ, թիւ, պարս, քէշայ, գորգ, ծածկոցներ և պաճիճներ: Այդ ձեռագործները կանայք վաճառում են զրամով կամ փոխանակում են զանազան մթերքների և իրերի հետ:

Իսկ ռւր է և ինչ է անում Հասօն աշխատանքի այդ քաղցր ժամանակին, նա այդ օրը չէր երևում և հետաքրքրւում, ամէնքը սառը և անտարբերութեամբ իրանց գործովն էին զբաղւած, բայց ահա Հասօն գալիս է, գիշերային պահապան գամփոնները զիմաւորեցին նրան, նա տխուր է, մտաւ վրանը, զէնքերը վրանի սիւնից կախ տալուց յետոյ, պարկեց քնելու առանց ուշադրութիւն դարձնելու կամ խօսելու որ և իցէ մէկի հետ: Խեղճ մարդ, նկատելով տանտիկինը որդւոյ հոգեկան անհանգիստ դրութիւնը, շարժում է զլուխը ասելով՝ «է՛հ, որդի, Աստուած ամէն ժամանակ մարդի գործը չի յաջողի»:

Տանտիկինը ծանօթ լինելով իւր որդւոյ բնաւորութեան, նրանում արմատացած սովորութիւններին, որոնք այլ ևս կարօտութիւն չունէին ոչ խրատական և ոչ ուղղիչ խօսքերի, կարեկցելով ցաւ էր յայտնում իւր որդի Հասօյի օր ու գիշեր չարաչար աշխատութեան և ձեռնունայն տուն վերադառնալու համար: Հասօն գնացել էր գողանալու:

XII.

Բազմակնութիւնը ինչպէս հեթանոսական դարերից մնացած օրէնք, Եղիշի ցեղի մէջ տակաւին պահպանել է իւր գոյութիւնը, նա պարտադիր չէ, և իւրաքանչիւր անհատ ազատ կարող է հետեւել այդ սովորութեանը, իթէ ներում են նրա նիւթական հանգամանքները. այնպէս որ հարիւրից երեք հոգի հազիւ (բացառապէս բէգեր) ունեն երկու կամ երեք կին, այն ևս ոչ ինչպէս օրինական, այլ որպէս հարճ կամ աղախին օրինաւոր կնոջ:

Տնտեսական աշխատութիւնների մէջ բացառապէս հսկում է օրինական կինը, տան բոլոր անդամները ենթարկւում են նրա իրաւունքներին, առանց նրա խորհրդի և կամքի հաճութեան ոչ ոք համարձակութիւն չունենայ որ և իցէ կարգադրութիւններ անել:

Եղիդիների մէջ ամուսնութիւնը մերձաւոր ազգականների հետ նոյն է, ինչ որ Մահմեդականների մէջ: Ամուսնական օրէնքը կատարւում է ամենաթեթեւ կերպով: Շէյխին ներկայանում են փեսան և իւր քաւորը, իսկ աղջկայ կողմից՝ փոքր ինչ հեղինակաւոր և վստահելի մի անձնաւորութիւն, ինչպէս երաշխաւոր:

Շէյխը հարցնում է ատանձնապէս, թէ «արդեօք, նրանք սիրում են միմեանց իրենց յօժար կամքով, խոստանում են մինչև վերջ փոխադարձաբար միմեանց հաւատարիմ մնալ»: Այդ հարցերին դրականապէս պատասխան ստանալուց յետոյ, օրհնում է նրանց միութիւնը և արձակում է: Այդ օրից սկսած աղջկայ երաշխաւորը հսկում է երկու ամուսնիների վերայ, որպէսզի նրանց մէջ չպատահի որ և իցէ գժտութիւն կամ գժգոհութիւն միմեանց դէմ, երաշխաւորը ոչ թէ միայն աշխատում է հաւասարակշռութիւն պահպանել նրանց մէջ՝ նպաստելով նրանց բարոյական կոշմանը, այլ և նիւթապէս օգնում է, աշխատելով բարւոքել նրանց դրութիւնը, որովհետև ամուսնացեալ զոյգերի ամենահին պակասութիւնը, նոյն իսկ չքաւորութիւնը երաշխաւորին է վերաբերում: հակառակ դէպքում երաշխաւորը ամենաստոր համարումն կունենայ ամբողջ ցեղի և իւրաքանչիւր անհաախ առաջ:

Իսկ եթէ շատերին չէ յաջողում ամուսնանալ իւր ընտրածի հետ աղքատութեան կամ չքաւորութեան պատճառով, այդպիսի նեղ հանգամանքում երիտասարդը առեանգում է աղջկան, փախցնում է նրան և տանում է ցեղապետի կամ Շէյխի տունը, ուր աղջիկը մնում է այնքան ժամանակ, մինչև որ երիտասարդը իւր սեպհական աշխատանքով վճարում է աղջկայ հօր հասանելիք պարտքը: Այդ սովորութիւնը հինօրեայ ժամանակներից մեղանդւում

ևս տակաւին գոյութիւն ունի, որը կոչուած է «ղալան, բաշ-լըղ» զանազան անուններով զանազան տեղերում: Նորահարս քրդուհին իւր քաւորի հետ չխօսկան է, որպէս մեծարանք և յարգանաց նշան, միևնոյն սովորութիւնը մեր զաւառական ժողովրդի մէջ իւր խիստ և պատուաւոր տեղն է բռնում, քաւորին երևալը և նրա հետ խօսալը յանցանք և մեղք է համարուած:

XIII.

Այսպիսի պայմանների մէջ ծնունդ և սնունդ մի տարր, զուրկ մտաւոր զարգացումից, զուրկ ինքնաճանաչութեան ոգուց, որը կուրօրէն միայն հաւատում է բաղդի և ճակատագրին, անտաքբեր է մնում և չէ կամենում քննել և հասկանալ իւր կեանքի երևոյթները. հետեւապէս այդպիսի ժողովուրդը, վարչական մարմին կազմելու ոյժ չունենալով հանդերձ, ընդունակ չէ և չէ էլ կարող յարմարուել կանոնաւոր օրէնսդրութեան պայմաններին, որոնք աւելի նպաստում են մտաւոր զարգացման և լուսաւորութեան. այլ անապաշտութեան և նախապաշարմունքի մէջ ընկըղմուած ամէն կերպով նուիրուած և հպատակ են կրօնապետի և ցեղապետի իրաւանց և հրամաններին, որոնք համարում են եղիղիների համար վարչական և կրօնական մարմիններ և որոնք ինչպէս ժողովրդի խնամակալներ, տարածում են ժողովրդի ամէն խաւերի մէջ իրենց լիազօր ինքնիշխանութիւնը և ազդեցութիւնը:

Չնայելով որ տեղի դրութիւնը և կլիմայական յաջող պայմանները մեծապէս ազդեցութիւն ունեն ժողովրդի զարգացման, պարապմունքի, արհեստների ծաղկելու վրայ, այնուամենայնիւ ժողովուրդը չէ կարողանում նպատակի հասնել և անդորրութիւն վայելել, եթէ նրա խաղաղ կեանքը վրդովում և խանգարում են արտաքին հանգամանքները, թշնամի ցեղերի բարբարոսութիւնները, որոնց պատճառով աշխատող տարրը երեսի վերայ թողնելով իւր արդիւնաւոր գործը, իւր պարապմունքը, ստիպւում է ակամայ կռուել թշնամիների հետ, դիմադրել նրանց յարձակումներին և արշաւանքներին, որով զարգանում է ժողովրդի նոյն իսկ ամենախաղաղ դասակարգի մէջ պատերազմական ոգին, զէնքի գործածութիւնը, վստահութիւն, յանդգնութիւն, և այդ բոլորը՝ իւր գոյութիւնը պահպանելու համար միայն:

Եզրիդիների բազմաժամանակեայ կեանքի փորձերը հաստատապէս ցոյց տուին նրանց ազգայնական ոգւոյ անշարժութիւնը և նրանց խաղաղ բնաւորութիւնը, այնպէս որ Եզրիդին իւր սեպհական և իրեն յատուկ յատկութիւններով ոչ մի համեմատական

կշռի մէջ չէ կարող մտնել իւր դրացի և շրջապատող ազգաբնակութիւնների հետ: Դարերի ընթացքում թշնամիներից անվերջ հալածուած եղիլը այլ ևս չկարողացաւ տանել անընդհատ շարունակուող նեղութիւններն ու ճնշումները, թողեց Միջագետքի սահմանները և գաղթականութեան մեծ հոսանքով դիմեց Պարսկաստան, Փոքր Ասիայի զանազան կողմերում, Արարատեան դաշտավայրում և նրա բարձունքների վերայ բնակութիւն հաստատեց:

Այդ իսկ ժամանակից Ռուսիոյ մեծ Պետութեան երեքգունեան դրօշակի տակ մեծ արտօնութիւն և ազատութիւն էին վայելում եզիդիները որպէս հաւատարիմ հպատակ և ժողովուրդ: Ժողովրդական գատեր, պատժական օրէնքների դորձադրութիւնը, կեանքի և կենցաղավարական զանազան թիթի և ծանր խնդիրների վճիռն ու լուծումը ձերակոյտի ժողովի խորհրդից կախումն ունէին: Տանուտէրներ և գեղաւազներ (բօլոքս) ընտրում էր ինքը ժողովուրդը ցեղապետի առաջնորդութեամբ: Յեղապետը որպէս պատասխանատու անձնաւորութիւն կառավարութեան ղէմ, ժողովըրդի բոլոր գործերում միջամտում էր, կարգադրում էր ամէն ինչ իւր ցանկութեան համաձայն, իւրաքանչիւր նշանակեալ ժամանակին ժողովրդից պահանջելիք հարկը կառավարութեան յանձնելով: Բայց եզիդիների ազատութիւնը և համայնական ոյժերով կառավարուող դորութիւնը երկար չտևեց, նա շուտով դադարեց, երբ վերայ հասաւ եօթանասուն և եօթ թուի Ռուս-թրքական պատերազմը, որով ամէն ինչ կերպարանափոխուեց և ենթարկուեց կառավարչական օրէնստրութեան:

Եզիդին իւր անցեալը երազել կարող էր այնուհետև, մեղմացաւ նրա կոպիտ և յանդուգն բնաւորութիւնը, հանգամանքները իսպառ փոխեցին նրա առանց այն էլ տնտեսական անսախանձելի դրութիւնը: Այն քրդունին, որ իւր որդուն պատերազմի երգերի ազդեցութեան տակ էր օրօրում, նոյն մայրը այժմ բարի և աշխատասիրութեան մեղեդիներով է քնացնում, այն արիւնքառու երիտասարդը, որ զոգութեան և աւաղակութեան անձնուէր հերոսն էր համարւում, այժմ հանդարտաբարոյ և ազնիւ անձնաւորութիւն է համարւում:

XIV.

Տարօրինակ երևոյթ, այն ժողովուրդը, որ խաշնարածութիւնը ինչպէս սրբութիւն և անմեղութիւն համարելով հետեւ է Արեւի և Արրահամի սովորութեան, պահպանել է նրանով իւր կենսական գոյութիւնը. նա, որ ատել էր Կայէնին և նրա պարապունքը, այժմ բնութիւնը ուրիշ կերպ է տնօրինել նրա կեանքի վիճակը:

ու կառավարչութեան ձևը. Եզիդին ակամայ պիտի ենթարկուի ժամանակի իշխող ազդեցութեանը, պիտի աշխատէ, գործ պիտի ունենայ երկրի հետ, մոռանալով իւր անցեալի տխուր պատկերները. Քուրդ Մհէն, որ վրանի առաջ տղատ և անհոգ շրջապատուած կուռօններով իւր քաջագործութիւնները մասին էր երգում սրնդի յուզիչ ձայնով, նա որ կեռ սուրն ու հրացանը վրանի սիւնից կախած՝ որպէս իւր կեանքի ընկերներ միշտ մաքրում, սըրբում էր, նոյն այդ Մհէն այժմ իւր վաթսուներեայ հասակում երգերի փոխարէն հողագործի «անուէն» է կրկնում, հրացայտ գէնքի փոխարէն գութանի մաճն է բռնել, հերկում է Բարդոյ լեռների արգաւանդ հովիտները, սըրբում է ճակատի քրտինքը և հետեւեալ խօսքերն է ասում. «Ճշմարիտ է որ մարդ հողից է ստեղծուել, հողից էլ կ'ստանայ իւր բաժինը»:

Եզիդի ժողովուրդը սկզբից մինչև հիմա ամենամօտ յարաբերութիւն և կապ է պահպանել հայերի հետ, ուտում է հայի հաց, խմում է գինի և օղի, յարգում է հայերի սրբութիւնները ու ազօթատեղիները առանց կրօնական խտրութեան, իւր բոլոր արտաքին գործերը հայերի հետ է սկսում, ցոյց տալով վերին աստիճանի հաւատարմութիւն և անկեղծ սէր:

Թէ ի՞նչ աստիճանի յարգանք և համակրութիւն է տածում Եզիդին դէպի հայերը, այդ ցոյց է տալիս իւրաքանչիւր տարուայ Եզիդի կրօնափոխների ստատիստիկան, որոնք ոչ մի օտար ցեղի կամ ժողովրդի հետ կապ չունեն, բացի հայերից:

Եզիդին հայերի հետ կրօնի վերաբերութեամբ խօսելու ժամանակ կրկնում է հետեւի խօսքերը.

«Օրթա մա, օրթա վա
մու հայա»:

Մեր մէջ և ձեր մէջ
մի մազ կայ միայն:

XV.

Եզիդիների բարբառը ազաւազումն է Ֆարս և Արաբական լեզուների. նա չունի գիր և ոչ գրականութիւն. թէպէտ վերջին ժամանակներում Պ. պրօֆեսսոր Սօլամօն Եզիդաբեկեանցը յարմարացրեց լատինական տառերով արտայայտել Եզիդիների հնչիւնները ու բառերը, բայց նրանք մնացել են անգործադրելի տակաւին:

Արաբատեան դաշտում ապրող Եզիդիները երախտապարտ են դէպի իրենց ցեղապեհաները, որոնք ամեն ինչ զոհում էին ժողովրդի բարօրութեան համար: Յեղապետութիւն՝ ինչպէս ժառանգական իշխանութիւն, աւանդում էր որդէ ցորդի, որոնք պիտի կառավարուէին նոյն ուղղութեամբ և նախագծով, ինչպէս տրւում էր նրանց:

Յեղապետները իրենց առանձին այրուձիրով օգնում էին կառավարութեան պատերազմների ժամանակ, Թէմուր աղան իշխանութիւնը յանձնելով իւր որդի Հասան աղային, նրա հետ միասին տուել է կատարեալ հայրական իրաւունք ժողովրդի կառավարութեան համար: Հասան աղան օժտուած էր բնութեան ամենագեղեցիկ յատկութիւններով, բարութիւնը նրա հոգեւոյ գլխաւոր առաքինութիւնն էր կազմում, որով վայելում էր ընդհանուր յարգանքն ու սէրը, նա հռչակուած էր իւր ազնիւ բնաւորութեամբ թէ երեսնեան նահանգում և թէ հեռու տեղերում: Հասան աղան իւր կազմ և պատրաստ զօրքերով մասնակցեց եօթնասուն եօթ թուի Ռուս-Թրքական պատերազմին և վարձատրուեց շքանշանով ու սպայի պաշտօնով:

Հասան աղան շատ հայասէր էր, նա առաջինը եղաւ ամբողջ եզդիդի ժողովրդի մէջ, որ ունեւորակ տուեց սնապաշտութիւնը և կրօնաւորները քարոզութեան հակառակ, իւր որդի Ուսուպին Ս. Էջմիածնի ձեմարանն ուղարկեց սովորելու, ուր աւարտեց ձեմարանի չորրորդ դասընթացը և հեռացաւ հիւանդութեան պատճառով, իսկ այժմ Հասան աղայի անժամանակ մահից յետոյ Ուսուպն է վարում ցեղապետութեան պաշտօնը:

Արդեօք ժամանակը չէ՞ այդպիսի մի բուն ժողովրդի մտաւոր կրթութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնել, ժամանակ չէ՞, մտածել նրա լուսաւորութեան վերայ, սթափեցնել նրան տգիտութեան դարաւոր քնից և ոչնչացնել նրա հոգւոյ և սրտի մէջ արմատացած մոլոր խարէութեան և սնապաշտութեան դաղափառները: Յոյսերի այդ իրագործութիւնը ժամանակի ամենախիստ պահանջն է:*)

† Միքիլ Բան. Զափառանց.

1904 թ. 1 մարտի:

Իզդիբ

*) Սոյն յօդուածի սկիզբը տեսնել նախորդ հոկտեմբերի համարում: